

Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχέα | ερευνήτρια ΙΝΠ

Η καθημερινή ζωή ως μηχανή και άλλες τεχνοπολιτικές μάχες για την αριστερά¹

Το παρόν κείμενο διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες οι οποίες θα μπορούσαν να διαβαστούν και αυτόνομα. Το νήμα που τις συνδέει είναι ο διαρκής πόλεμος για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους όπως αυτός εξελίσσεται μέσα στο δυτικό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Στην πρώτη ενότητα φωτίζονται κάποιες όψεις αυτού του πολέμου, στη δεύτερη τίθενται ερωτήματα για τις νέες τεχνολογίες, την καθημερινότητα και την πολιτική και στην τρίτη προτείνονται κατευθυντήριες γραμμές δράσης και στρατηγικές κινήσεις, με στόχο, πάντα, μια πιο δίκαιη και χειραφετημένη κοινωνία.

I. Ο χρόνος (και ο χώρος) είναι χρήμα

Ζούμε σε μια περίοδο άγριου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού –που κατ' ευφημισμό ονομάζεται νεο-φιλελεύθερος– η οποία χαρακτηρίζεται από ένταση πολύμορφων κοινωνικών συγκρούσεων. Σε αυτήν την πρώτη ενότητα θα επιχειρηθεί να αναδειχθούν κάποιες όψεις του διαρκούς πολέμου για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους ο οποίος διεξάγεται σε διαφορετικά επίπεδα και κλίμακες και με διαφορετικούς βαθμούς ορατότητας. Εκφάνσεις του είναι η σύγκρουση του βιωμένου χρόνου και χώρου της εντόπιας πολιτικής με τον ταχύτερο και ισχυρότερο παγκόσμιο χρονο-χώρο των αγορών, η διεκδίκηση χώρων από αστικά και περιφερειακά κινήματα, οι αγώνες για τις συνθήκες και τα ωράρια εργασίας, όπως και οι αόρατες καθημερινές μάχες για την φροντίδα και την απλήρωτη οικιακή εργασία. Στην ουσία πρόκειται για εκφάνσεις της σύγκρουσης μεταξύ αξίας χρήσης και αξίας ανταλλαγής χρόνων και χώρων. Μη μετρήσιμες και ποσοτικοποιήσιμες αξίες βρίσκονται σε διαδικασία συνεχούς διαπραγματεύσεως με καπιταλιστικές πρακτικές που προσπαθούν να ισχυροποιήσουν την αναπαραγωγή του χρόνου και

¹ Μία αρχική εκδοχή αυτού του κειμένου παρουσιάστηκε στο Συνέδριο *Historical Materialism* στην Αθήνα (2-5 Μαΐου 2019, Πάντειο Πανεπιστήμιο) με τον τίτλο «*Everyday life as a machine and the war over rhythms, times and spaces*».

του χώρου ως αφηρημένων – και άρα ομοιογενών και ανταλλάξιμων – πόρων (Χαϊδοπούλου Βρυχέα 2013).

Οι μάχες για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους αποτελούν μέρος μιας μακράς διαδικασίας στην οποία η βιομηχανική επανάσταση αποτέλεσε τομή. Η διάσημη φράση που κατέγραψε ο Μπέντζαμιν Φράνκλιν, «ο χρόνος είναι χρήμα», αποτυπώνει τον κατευθυντήριο μοχλό της βιομηχανικής επανάστασης· αντίστοιχα, όσο πιο ταχύς είναι ο κύκλος του κεφαλαίου τόσο αυξάνεται η κερδοφορία. Όπως έχουν αναλύσει ο Μαξ Βέμπερ (Weber 2006) και ο Ε. Π. Τόμσον (2008) η προτεσταντική ηθική εκφράστηκε στην εντατικοποίηση της εργασίας και στην καθιέρωση πρακτικών επιτέλεσης τυποποιημένων –και άρα χρονικά καθορισμένων– εργασιών, σε τυποποιημένους, ελεγχόμενους χώρους· η πειθάρχηση σε τυποποιημένους ρυθμούς και χώρους επιβλήθηκε σε εργοστάσια και σχολεία και σταδιακά διείσδυσε σε όλες τις πλευρές της καθημερινότητας, από τις οικιακές εργασίες μέχρι τον ελεύθερο χρόνο. Αντίστοιχα, ο Ντέιβιντ Χάρβεϊ (Harvey 2009) έχει περιγράψει όψεις αυτής της διαδικασίας συνεχούς επιτάχυνσης και υπέρβασης των «φραγμών» του χώρου ως φαινόμενο της «χρονοχωρικής συμπίεσης». Η ανάπτυξη διαφόρων τεχνολογιών, από τον ηλεκτροφωτισμό και την βενζινοκίνηση στις σύγχρονες τεχνολογίες πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών, σταδιακά αύξησε τον διαθέσιμο για εργασία χρόνο και συγχρόνως μείωσε το χρόνο μετακινήσεων, μεταφορών και πολλών άλλων δραστηριοτήτων, προφανώς όχι για όλες, όλους και όλα: οι μετακινήσεις σε ένα απομονωμένο χωριό στον Αμαζόνιο ή στην Αφρική μπορεί να απαιτούν ακριβώς τον ίδιο χρόνο με πριν από εκατό χρόνια.

«Να θυμάσαι ότι ο χρόνος είναι χρήμα. Αυτός που μπορεί να κερδίσει δέκα σελίνια τη μέρα από την εργασία του και βγαίνει έξω ή τεμπελιάζει τη μισή μέρα αν και ξοδεύει μόνο 6 πένες για τη διασκέδαση ή την τεμπελιά του [...] στην πραγματικότητα έχει ξοδέψει ή μάλλον πετάξει πέντε σελίνια επιπλέον»
Benjamin Franklin, «Advice to a young tradesman, written by an old one», 21 Ιουλίου 1748.

Όπως γίνεται φανερό και από το παραπάνω απόσπασμα, το υποκείμενο του χρόνου (και χώρου) ως χρήμα είναι ένας νεαρός εργαζόμενος άνδρας, πάντα υγιής κι ανθεκτικός, χωρίς οικογενειακές ή οικιακές υποχρεώσεις· μοιάζει να μην οφείλει καν να φροντίσει τον εαυτό του, πόσο μάλλον να φροντίσει άλλες και άλλους. Αυτό το υποκείμενο μπορεί να επιβιώνει χωρίς να εξαρτάται και να επηρεάζεται από κανένα άλλο άτομο, χωρίς οικείους χώρους, χωρίς «πατρίδα», εκτός πολιτιστικού, κοινωνικού, ταξικού, έμφυλου, εθνοτικού, οικογενειακού πλαισίου. Το υποκείμενο του «ο χρόνος (και ο χώρος) είναι χρήμα» είναι τόσο αφηρημένο ώστε να μπορεί να είναι ατομοκεντρικό. Αυτή όμως η αφηρημένη ατομικότητα ως βασική συνθήκη ύπαρξης για την επίτευξη του κέρδους αφορά ένα υποκείμενο που φαίνεται εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει στο πλαίσιο της ενσώματης, ιδιαίτερα περίπλοκης

καθημερινότητας πολλαπλών αναγκών και σχέσεων.

Το «ο χρόνος είναι χρήμα» οικοδομείται με βάση μια απόλυτη οικονομιστική/ωφελμιστική λογική. Ο στόχος του κέρδους τοποθετεί τον χρόνο, τις πρακτικές και τους ρυθμούς της έμμισθης εργασίας ως βάση αξιολόγησης της καθημερινότητας. Το κυρίαρχο παράδειγμα συγκροτείται στηλιτεύοντας ποικίλες μορφές «κακής χρήσης» χρόνου, «μη αποδοτικής» και υποβαθμίζοντας δραστηριότητες και χρονοχώρους. Η προτεραιοποίηση και κανονικοποίηση συγκεκριμένων πρακτικών υποτιμάει άλλες, για παράδειγμα πρακτικές που βασίζονται σε βραδύτερους ρυθμούς ή απλώς πιο περίπλοκους και «ακανόνιστους», όπως η φροντίδα ή η κατασκευή του πολιτικού. Οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η ταχύτητα είναι εύκολα εφικτή μόνο σε ατομικό επίπεδο και δεν συνάδει με συλλογικές πρακτικές. Οι διαφορετικές χρονικότητες και χωρικότητες των ατόμων χρειάζονται περισσότερο χρόνο για να συντονιστούν. Κάθε προσπάθεια κινηματικής ή πολιτικής ένταξης, κάθε προσπάθεια να φτιαχτεί κάτι από κοινού χρειάζεται χρόνο και χώρο. Όπως αποτυπώνει κι ένας τοίχος στην Αθήνα, «μόνος σου θα πας πιο γρήγορα, μαζί θα πάμε πιο μακριά».

Βέβαια, οι χρόνοι και οι χώροι δεν βιώνονται, δεν γίνονται αντιληπτοί και δεν συγκροτούνται μέσω πρακτικών (practicing) μόνο ως αφηρημένοι πόροι· η κυρίαρχη αναπαράσταση συνδιαλέγεται και βρίσκεται σε συνεχή διαπραγμάτευση με άλλες αναπαραστάσεις και πρακτικές οι οποίες καλλιεργούν διαφορετικούς αξιακά χρόνους και χώρους, μέρος των οποίων αφορά συλλογικές διαδικασίες όπως και την ιδιαίτερα σημαντική, αν και αόρατη, αναπαραγωγή των ίδιων των ενσώματων υποκειμένων. Το πολιτικό, όπως και η καθημερινή ζωή, συγκροτούνται και από «μη καπιταλιστικούς» χρόνους και χώρους· εξάλλου, κι ο ίδιος ο καπιταλισμός, βασίζεται για τη λειτουργία του σε αυτή την αόρατη σφαίρα της φροντίδας/«ανα»-παραγωγής, όπως έχουν τονίσει η Σίλβια Φεντερίτσι (Federici 2011), η Νάνσυ Φρέιζερ (2017) και άλλες. Τις τελευταίες δεκαετίες οι νεοφιλελεύθερες πρακτικές στοχεύουν στην περίφραξη όλο και περισσότερων χώρων και χρόνων στο σύστημα κερδοφορίας εντείνοντας ακόμα περισσότερο τις συγκρούσεις μεταξύ αξιών χρήσης και ανταλλαγής.

Πύκνωση πολιτικού χρονοχώρου στην Ελλάδα «στα χρόνια της κρίσης»

Πολλοί/ές έχουν χρησιμοποιήσει την έννοια της «πύκνωσης του πολιτικού χρόνου» για να περιγράψουν την Ελλάδα «στα χρόνια της κρίσης», αναφερόμενοι/ες κυρίως στις διαπραγματεύσεις με την τρόικα, στις πολλαπλές εκλογικές αναμετρήσεις και στις μαζικές κινητοποιήσεις –θα προσθέταμε και την καθημερινή ενασχόληση μεγάλου μέρους του πληθυσμού με τα κεντρικά πολιτικά τεκταινόμενα. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο βιώνουμε μια πύκνωση του πολιτικού (με την ευρύτερη έννοια) χρόνου και χώρου/χρονοχώρου², ως αποτέλεσμα της επιτάχυνσης των ρυθμών σε πολλαπλά επίπεδα. Η Ελλάδα αποτέλεσε, εκτός από ένα νεοφιλελεύθερο πείραμα τύπου-Χιλής-αλλά-πιο-κοντά-στον-πυρήνα-της-Δύσης, παραδειγματική περίπτωση ορατότητας των συγκρούσεων μεταξύ του «χρόνου και χώρου ως χρήμα» και του «χρόνου και χώρου του πολιτικού», συμπεριλαμβανομένων χρονοχώρων διαλόγου, συνύπαρξης κι αλληλεγγύης.

Από τη μία, στη σφαίρα της επίσημης θεσμικής πολιτικής η σύγκρουση ήταν εξαιρετικά ασύμμετρη μεταξύ του χρόνου των αγορών που λειτουργούν με ταχείς ρυθμούς σε ένα παγκοσμιοποιημένο, διασυνδεδεμένο κόσμο και του χρόνου του πολιτικού, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής, που αφορούσε συγκεκριμένους χώρους και ανθρώπους. Ο χρόνος των αγορών μπορεί να μεγεθυνθεί ή να συρρικνωθεί, έχει μειωμένους χωρικούς φραγμούς και οι ρυθμοί του μπορούν, όποτε χρειαστεί, να επιταχυνθούν πέρα από τα ενσώματα υποκείμενα και τους χώρους που κατοικούν, κινούνται, προέρχονται, φέρουν, οι οποίοι συν-συγκροτούν το πολιτικο-κοινωνικό. Η πολιτική, ακόμα και στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, χρειάζεται χρόνους και χώρους για συζήτηση και διαπραγμάτευση. Στην Ελλάδα φωτίστηκε άπλετα το αδιέξοδο μιας βασικής σύγκρουσης στον νεοφιλελευθερισμό: οι αγορές μπορούν να επιβάλλουν τους ρυθμούς τους –ενίοτε ταχείς, ενίοτε αργούς– στην πολιτική σε βαθμό στραγγαλισμού της.

Από την άλλη, οι συγκρούσεις για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους σε ένα άλλο πεδίο μάχης του *ίδιου* πολέμου, είχαν πολύ διαφορετική κατάληξη. Αναφέρομαι στα δύο κύματα αλληλεγγύης, προς τις/τους ντόπιες/ους και εν συνεχεία προς τις/τους πρόσφυγες, και στον πολλαπλασιασμό των μοντέλων συνεργατισμού (Χατζημιχάλης 2018: 230-290, Βαρβαρούσης, Καλλής 2020). Αυτές οι διαδικασίες ήταν ιδιαίτερα σημαντικές τόσο ως προς την ενίσχυση της κοινωνικής

² Ο όρος «πύκνωση του πολιτικού χρονοχώρου» χρησιμοποιήθηκε από τις Μαρία Χαϊδοπούλου Βρυχεία, Δήμητρα Σιατίτσα και Πέννυ Κουτρολίκου για να παρουσιαστεί η κατάσταση στην Ελλάδα το 2015 στο ετήσιο συνέδριο του Δικτύου INURA στην Αθήνα. Για μια εκτεταμένη ανάλυση βλέπε Jaidorulu Vrijea, 2019.

συνοχής και ώσμωσης όσο και σε επίπεδο κοινωνικού πειραματισμού και καινοτομίας. Όλοι αυτοί οι χρονοχώροι στηρίχθηκαν σε συναντήσεις στην καθημερινότητα, χτίσανε στο συλλογικό, αμφισβήτησαν την κυριαρχία του χρόνου και του χώρου (μόνο) ως χρήμα και ενδυνάμωσαν εναλλακτικές αξιολογήσεις καθημερινών χρονοχώρων –και πολλά εγχειρήματα συνεχίζουν ακόμα να το πράττουν. Τελικά αυτές οι πρακτικές αποτέλεσαν πολιτισμικές νίκες δημιουργώντας χρονοχώρους συνύπαρξης, δικτύωσης και αλληλεγγύης.

II. Η καθημερινότητα ως μηχανή

Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών υποστηρίζει και, ενίοτε, υλοποιεί την ιδέα της συνεχούς επιτάχυνσης, ενώ παράλληλα συμβάλλει στην εντατικοποίηση μέσω της δημιουργίας πιο ελαστικών χρόνων (flexitimes) και χώρων (flexispaces). Στο επίπεδο της καθημερινής ζωής η υπερεργασία, η ταυτόχρονη επιτέλεση εργασιών ή πολυεργασία (multitasking) και η εντατικοποιημένη εργασία έχουν καταλήξει να αποτελούν την αναμενόμενη πρακτική σε εργασιακούς και μη-εργασιακούς χρονοχώρους. Το φαινόμενο της ένδειας χρόνου (time famine) συζητιέται ήδη από τη δεκαετία του 70, ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα αναγνωρίζονται οι θάνατοι από εργασιακό στρες, από εντατικοποίηση. Κατευθυνόμαστε προς την δημιουργία πόλεων και κοινωνιών συνεχούς λειτουργίας, 24 ώρες, 7 μέρες τη βδομάδα, και οι νέες τεχνολογίες υπόσχονται ρητά λιγότερους «περιορισμούς», περισσότερο έλεγχο, αύξηση της «παραγωγικότητάς» μας. Και βέβαια αυτή η «παραγωγικότητα» ορίζεται και μετριέται βάσει συγκεκριμένων δραστηριοτήτων που μπορούν να αξιολογηθούν με ποσοτικά κριτήρια, γεγονός το οποίο δημιουργεί ένα φαύλο κύκλο περαιτέρω ποσοτικής αξιολόγησης χρονοχώρων και ανάπτυξης νέων προϊόντων που βασίζονται σε μεγάλα δεδομένα και εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης.

Το τεχνικό είναι πολιτικό: σημείωση ενάντια στην τεχνολογική ουδετερότητα

Θα ήθελα εδώ να ξεκαθαρίσω ένα σημείο σχετικά με την τάση να κατηγορούμε τις νέες τεχνολογίες για το βίωμα και τις πρακτικές υπερεργασίας, ένδειας χρόνου, επιταχυνόμενων ρυθμών της καθημερινότητας. Οι νέες τεχνολογίες δεν δημιουργούνται εν κενώ, σε μεγάλο βαθμό είναι μέρος του κυρίαρχου παραδείγματος προς την επιτάχυνση και γι' αυτό ο πόλεμος για την τεχνολογία είναι μέρος του πολέμου για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους. Να σημειωθεί ότι κάποια από τα ρίσκα που ενσωματώνονται στις νεοφιλελεύθερες τεχνολογίες δημιουργούνται από το γεγονός ότι τα ανθρώπινα υποκείμενα δεν (θα) μπορούν να ελέγξουν τον πολύ πιο γρήγορο ρυθμό των εφαρμογών που οι ίδιοι φτιάχνουν – αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

Η τεχνολογία δεν μπορεί να είναι ουδέτερη καθώς κατασκευάζεται από ανθρώπους.

Κάποιοι/ες, συνήθως οι ελίτ, αποφασίζουν την πορεία τεχνολογικών εφαρμογών και προϊόντων με βάση συγκεκριμένες ανάγκες που προτεραιοποιούν. Ποιοι αποφασίζουν για την τεχνολογία, ποιοι τη σχεδιάζουν και ποιοι την παράγουν παίζει ένα καίριο ρόλο στην εξέλιξή της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα οι ελίτ του δυτικού κόσμου αποφάσισαν, μεταξύ άλλων, να επενδύσουν στην κατασκευή ισχυρών οπλικών συστημάτων μαζικής καταστροφής καθώς και σε προϊόντα με ελάχιστη διάρκεια ζωής, υποβαθμίζοντας εντελώς το ανθρώπινο και το περιβαλλοντικό κόστος. Με άλλα λόγια, επέλεξαν συγκεκριμένες κατευθύνσεις, έναντι άλλων εναλλακτικών, όπως θα μπορούσαν να είναι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, προϊόντα με μεγάλη διάρκεια ζωής, αυτοκαθαριζόμενοι δημόσιοι χώροι, αυτοκαθαριζόμενα σπίτια ή άλλες ευκολίες που σχετίζονται με την αναπαραγωγή και την φροντίδα. Είναι πραγματικά εξοργιστική η διαπίστωση της Τζούντι Ουάτζκμαν ότι, παρά τις δραματικές βελτιώσεις στην οικιακή τεχνολογία, ο συνολικός χρόνος σε απλήρωτη οικιακή εργασία παρέμεινε σταθερός στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα (Wajcman 2015: 68)³. Να σημειωθεί ότι –ακόμα– οι οικιακές εργασίες στο δυτικό κόσμο μπορούν να επιτελεστούν φθηνά από πολίτες δεύτερης κατηγορίας, όπως βαλκάνιες, ανατολικοευρωπαίες, ασιατίσες, αφροαμερικάνες, λατινοαμερικάνες κ.λπ..

Όταν «ο χρόνος είναι χρήμα» οφείλουμε να κάνουμε περισσότερα στον ελάχιστο διαθέσιμο χρόνο οπότε η καθημερινή ζωή κατασκευάζεται ως η αποδοτικότερη ατομική διαδρομή μεταξύ τυποποιημένων χώρων. Όσο πιο τυποποιημένο είναι το πρόγραμμα και οι χώροι υλοποίησής του, τόσο γρηγορότερα μπορεί κάποια/ος να το επιτελέσει, άρα και να γίνει πιο «παραγωγική/ός». Για την ακρίβεια οι επιταχυνόμενοι ρυθμοί απαιτούν τυποποιημένους χώρους. Για παράδειγμα, τα μεγάλα εμπορικά κέντρα, παρόμοιας αισθητικής και με καταστήματα πανομοιότυπων αλυσίδων, μεταξύ άλλων, προσφέρουν ένα ελεγχόμενο και προστατευμένο περιβάλλον μειωμένων μετακινήσεων μεταξύ δραστηριοτήτων, το οποίο ελαχιστοποιεί την πιθανότητα να συμβούν αναποδιές και απρόοπτα. Βέβαια, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι ο απόλυτος έλεγχος είναι αδύνατος –βλέπε καθυστερήσεις στους κατεξοχήν προγραμματισμένους χρονοχώρους όπως τα αεροδρόμια. Και, προφανώς, τυποποιημένοι χώροι, αναγκαίοι για την αύξηση της κερδοφορίας, είναι και οι εταιρικές πλατφόρμες, η μηχανή αναζήτησης της Google ή το δίκτυο του Facebook.

Συχνά ξεχνάμε σε ποιο βαθμό οι υλικότητες –συμπεριλαμβανομένων και των πρακτικών που δημιουργούν– των νέων τεχνολογιών που χρησιμοποιούμε σταδιακά τροποποιούν συνήθειες και πρακτικές, δομούν και πειθαρχούν με συγκεκριμένους

³ Η συγγραφέας επισημαίνει αλλαγές στην σύνθεση του χρόνου των οικιακών εργασιών, για παράδειγμα, παρατηρείται μείωση του χρόνου για μαγείρεμα και αύξηση χρόνων φροντίδας παιδιών και αγορών.

τρόπους τη σκέψη μας και διαμορφώνουν αντίστοιχα τον κόσμο. Οι αλγόριθμοι της μηχανής αναζήτησης της Google, εκτός από την απομύζηση των δεδομένων μας, μας εθίζουν σε τρόπους σκέψης και αναζήτησης που προτεραιοποιούν εμπορικές χρήσεις χώρων και χρόνων: τα πρώτα αποτελέσματα συχνά είναι διαφημιζόμενα καταστήματα και εταιρείες με το ίδιο όνομα με τη λέξη που αναζητούμε. Αντίστοιχα, το περιβάλλον του Facebook προσφέρει διάδραση και επικοινωνία με συγκεκριμένους όρους θέτοντας φραγμούς στην συνάντηση διαφορετικών υποκειμενικότητων. Όπως επισημαίνει ο Σίβα Βαντιανάθαν «[α]ναρτήσεις και σχόλια είναι σχεδιασμένα να απαντούν μόνο στο αμέσως προηγούμενο σχόλιο. Είναι ταξινομημένα να αποτρέπουν κάθε μέλος της συζήτησης από το να αναλογίζεται όλο το εύρος των απαντήσεων. Οι συμμετέχοντες παροτρύνονται να απαντάνε βιαστικά οπότε συχνά απαντούν με αγένεια» (Vaidhyanathan 2018: 8). Με άλλα λόγια το Facebook καθορίζει το είδος του διαλόγου που συντελείται στο συγκεκριμένο χώρο και γι' αυτό η έκφραση μίσους είναι τόσο συχνή.

Όπως επισημαίνει η Τζούντι Ουάτζκμαν τα ηλεκτρονικά ημερολόγια αποτελούν ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα (Wajcman, 2019): Σχεδιασμένα ως υπολογιστικά φύλλα, επιβάλλουν μια αντίληψη του χρόνου ως ποσότητα και ως σπάνιου/εξαντλήσιμου πόρου. Τα ημερολόγια αποτελούν έναν κενό χώρο έτοιμο να γεμίσει από άξιες καταγραφής δραστηριότητες, ορθής χρήσεως χρόνου. Η σχεδίαση των ηλεκτρονικών ημερολογίων από συγκεκριμένα υποκείμενα με συγκεκριμένες πρακτικές και αναπαραστάσεις –άνδρες μηχανικούς μεγάλων εταιρειών της μεσαίας-ανώτερης τάξης που προτεραιοποιούν την έμμισθη εργασία και συνήθως δεν έχουν οικογενειακές ή άλλες υποχρεώσεις– αναπαράγει συγκεκριμένες ιεραρχήσεις χρονοχώρων. Ο τρόπος καταγραφής στο ηλεκτρονικό ημερολόγιο προτεραιοποιεί δραστηριότητες που διαθέτουν χαρακτηριστικά που συνάδουν με την εργασία γραφείου, όπως είναι τα επαγγελματικά ραντεβού. Οι νέες τεχνολογίες διακηρύσσουν την μαζική εξατομίκευση των προϊόντων, όμως ο πίνακας του ημερολογίου είναι ίδιος για όλους/ες/α και κανονικοποιεί και εσωτερικοποιεί συγκεκριμένες ιεραρχήσεις, προτεραιότητες, τυποποιήσεις χώρων και αντίστοιχες πειθαρχίες χρόνων και ρυθμών.

Μέσω μια σειράς λογισμικών (θα) μπορούμε να λαμβάνουμε οδηγίες για τις καθημερινές πρακτικές από αλγόριθμους των οποίων την παραμετροποίηση αγνοούμε. Η έξυπνη βοηθός, μέχρι πρότινος φέρουσα αποκλειστικά γυναικεία φωνή, θα οργανώνει την καθημερινότητα, θα κανονίζει τα ραντεβού και θα βοηθάει να ξοδεύεται ο χρόνος με τον πιο αποδοτικό τρόπο, ακόμα και με οδηγίες για τη σωστή ώρα βραδινής κατάκλισης. Ένα μέρος της συζήτησης που διεξάγεται σήμερα για την τεχνητή νοημοσύνη αφορά τις σχέσεις που αναπτύσσουν και θα αναπτύξουν οι άνθρωποι με διαφόρων ειδών ψηφιακά προγράμματα σε ρόλο βοηθού ή ακόμα και συντρόφου. Στο σύντομο μέλλον ο συνδυασμός του ίντερνετ των πραγμάτων (internet of things) με εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης θα μπορεί να προ-«επιλύει»,

πάντα ως ένα βαθμό, διάφορα προβλήματα, καθώς για παράδειγμα, το «έξυπνο» σπίτι θα αποστέλλει παραγγελία σε καταστήματα για αγορά προϊόντων που πιθανώς θα σταματάνε το κλάμα του μωρού της οικογένειας – πάντα σύμφωνα με την ανάγνωση που θα κάνει ένας συγκεκριμένος αλγόριθμος μιας συσκευής που λειτουργεί με ρεύμα, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Υπό τον νεοφιλελευθερισμό, το κυνήγι μιας συγκεκριμένης αποτελεσματικότητας και παραγωγικότητας απαιτεί ένα καθημερινό πρόγραμμα στο οποίο οι άνθρωποι θυμίζουν ρομπότ. Με αυτήν την έννοια χρησιμοποιώ την προβοκατόρικη, ομολογώ, μεταφορά της καθημερινότητας ως μηχανής ακριβώς επειδή θεωρώ ότι προεικονίζει μια αναπαράσταση για την καθημερινότητα του μέλλοντος. Η βέλτιστη διάθεση του χρόνου καταλήγει να αποτελεί ένα μηχανικό πρόβλημα, μια απλή μαθηματική εξίσωση. Το ιδανικό υποκείμενο είναι ένας σούπερ-άνθρωπος, νέος, υγιής άνδρας, πιθανότατα λευκός και cis, χωρίς οικογενειακές ή άλλες υποχρεώσεις, με μόνη προτεραιότητα να βγάλει κέρδος. Το ιδανικό υποκείμενο αποκλείει όλες τις κοινωνικές ομάδες και υποκειμενικότητες οι οποίες για πολιτισμικούς, υλικούς, σωματικούς ή άλλους λόγους δεν ακολουθούν την τυποποίηση και τον επιβεβλημένο ρυθμό της επιτάχυνσης.

Στη βάση αυτής της λογικής το δυτικό πολιτιστικό παράδειγμα φαίνεται να ενέχει μια βαθιά πίστη ότι τα ανθρώπινα σώματα δεν κουράζονται, δεν αρρωσταίνουν, ούτε γερνάνε, ότι δεν υπάρχουν όρια, ότι πάντα μπορείς καλύτερα. Για παράδειγμα, σε όσες και όσους δεν μπορούν να αντέξουν τις εργασίες και τις υποχρεώσεις της καθημερινότητας προσφέρονται βιταμίνες και κάθε είδους συμπλήρωμα διατροφής που υπόσχονται βελτίωση της απόδοσης. Η αντίληψη που καλλιεργείται είναι ότι το ανθρώπινο σώμα μπορεί να «αναβαθμιστεί» ώστε να είναι πιο παραγωγικό και πιο ανθεκτικό σε ταχύτερους ρυθμούς: να κοιμάται λιγότερο, να δουλεύει περισσότερο (σε πληρωμένη και απλήρωτη εργασία), να επιτελεί περισσότερες δραστηριότητες και φυσικά να φαίνεται καλύτερα. Και βέβαια, αυτοί/τές/ά που δεν μπορούν να ακολουθήσουν επί μακρόν εντατικοποιημένους, μηχανοποιημένους (απάνθρωπους;) ρυθμούς, απλώς εκδιώκονται από το σύστημα.

Τελικά, πολλές από τις νέες τεχνολογίες σχεδιάζονται για να καταφέρουν έναν καλύτερο προγραμματισμό και έλεγχο δραστηριοτήτων αλλά και σωμάτων. Με άλλα λόγια, οι νέες τεχνολογίες δεν είναι μόνο σχεδιασμένες να βοηθούν εξατομικευμένες μονάδες να λειτουργούν καλύτερα, δηλαδή με πιο «αποτελεσματικό» τρόπο στην καθημερινότητά τους, προσπαθούν να αναβαθμίσουν και το ίδιο το ενσώματο υποκείμενο. Γι' αυτό το λόγο το θέμα του χρόνου και του χώρου των ενσώματων υποκειμένων είναι καίριο, καθώς αμφισβητεί το κυρίαρχο πρότυπο που αγνοεί την ευαλωτότητά τους. Η καθημερινότητα λόγω της ρευστότητας που τη χαρακτηρίζει, εν μέρει λόγω της δυνατότητας ποικίλων συναντήσεων με το άλλο, αντιστέκεται στην τυποποίηση. Οι διαφορετικές ποιότητες που συνυπάρχουν στους καθημερινούς χρονοχώρους καλλιεργούν την

δημιουργικότητα και την επινοητικότητα και μπορούν να οδηγήσουν σε μια πιο ανεκτική και δίκαιη κοινωνία.

III. Τεχνοπολιτικές μάχες και εναλλακτικές/προοδευτικές τεχνολογίες

Στην παρούσα συγκυρία διεξάγονται ποικίλοι τεχνοπολιτικοί πόλεμοι. Οι μάχες για τις νέες τεχνολογίες, την ιδιωτικότητα, το διαδίκτυο, το υλισμικό (hardware), τα δίκτυα υποδομών (όπως το 5G), την αυτοματοποίηση, τα μεγάλα δεδομένα, την τεχνητή νοημοσύνη, τη βιοϊατρική, είναι μάχες για το ρόλο της τεχνολογίας στην κοινωνία ενώ παράλληλα αποτελούν μέρος του πολέμου για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους. Στο δυτικό κόσμο, στα κοινωνικά δίκτυα είναι δυστυχώς πολλές φορές φανερή η νίκη ακροδεξιών δυνάμεων, με χρήση νόμιμων, γκριζών και «παράνομων» μεθόδων και εργαλείων που το ίδιο το σύστημα και οι αντίστοιχες εταιρείες τους προσφέρουν, όπως έγινε αντιληπτό και από το σκάνδαλο της Cambridge Analytica. Από την άλλη, η Κίνα φαίνεται έτοιμη να υλοποιήσει σε όλη της την επικράτεια το μεγαλύτερο πείραμα βιοπολιτικής που έχει εφαρμοστεί ποτέ, το λεγόμενο «σύστημα κοινωνικής πίστωσης», συνδυάζοντας τεχνολογίες επιτήρησης, ανάλυσης μεγάλων δεδομένων και τεχνητής νοημοσύνης⁴. Οι μάχες για την τεχνολογία αφορούν ένα πόλεμο που μαίνεται σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά ταυτόχρονα συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένες γεωπολιτικές ισορροπίες και συγκρούσεις και γι' αυτό είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη τόσο κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί παράγοντες, όσο και ιδεολογικοί και πολιτισμικοί.

Στην αναζήτηση αριστερών απαντήσεων στις τεχνοπολιτικές συγκρούσεις είναι κρίσιμο να υπερβούμε τόσο την τυφλή τεχνοφοβία όσο και την άκριτη τεχνολατρεία. Οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις καθορίζουν το παρόν και το μέλλον και δεν μπορούμε να σχεδιάζουμε εν τη απουσία τους. Εξάλλου, οι επιλογές των ελίτ σε σχέση με την πορεία της τεχνολογικής εξέλιξης αναπαράγουν τις υπάρχουσες ανισότητες και διακρίσεις και συγκρούονται καθημερινά με άλλες ανάγκες και πρακτικές και σε αυτή τη μάχη οφείλουμε να πάρουμε θέση. Για παράδειγμα, το έμφυλο κενό δεδομένων (από το σχεδιασμό των πόλεων μέχρι τις κλινικές μελέτες φαρμάκων) οδηγεί στη λήψη σημαντικών αποφάσεων με επεξεργασία στοιχείων από τα οποία λείπει τουλάχιστον ο μισός πληθυσμός του πλανήτη (Criado Pérez 2019). Οι νέες τεχνολογίες δεν μπορούν να λύσουν από μόνες τους πολιτικά ή κοινωνικά προβλήματα αλλά σίγουρα μπορούν, όταν πληρούνται κάποιες προϋποθέσεις, να βοηθήσουν στην επίλυσή τους. Η αριστερά χρειάζεται, λοιπόν, να εμβαθύνει στις αντίστοιχες συζητήσεις και να προτείνει κατευθύνσεις

⁴ Για γενικές πληροφορίες είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό το αντίστοιχο λήμμα της Wikipedia στα αγγλικά: *Social credit system*, https://en.wikipedia.org/wiki/Social_Credit_System

αγώνων.

Βέβαια, τα λάθη της Σοβιετικής Ένωσης, ως προς την εξέλιξη της τεχνολογίας, μας διδάσκουν ότι, αν θες να αλλάξεις τον κόσμο, δεν μπορείς να εγκλωβίζεσαι στο πεδίο μάχης του αντιπάλου. Τα ερωτήματά μας πρέπει να μετατοπίζουν το πεδίο της μάχης. Για παράδειγμα, αν στόχος είναι η ενεργή συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, η συζήτηση δεν μπορεί να περιορίζεται στη χρήση των ίδιων εταιρικών εργαλείων για διαφορετικούς σκοπούς, αλλά πρέπει να εστιάσει στην διαμόρφωση εργαλείων με αριστερό πρόσημο –με ό,τι πειραματισμούς αυτό μπορεί να σημαίνει⁵. Επιπλέον, είναι κρίσιμο να προχωρήσουμε πέρα από τη εγκλωβιστική, διχοτομική συζήτηση για την ενσώματη παρουσία και συμμετοχή σε αντιπαράθεση με την διαδικτυακή παρουσία και λόγο και να διερευνηθούν τρόποι σύμπλευσής τους. Πόσο *cyborg* είμαστε ήδη με το κινητό μας και πώς μπορεί η ψηφιακή παρουσία να ενδυναμώνει την ενσώματη; Αντίστοιχα σε άλλα ζητήματα: Τι μπορεί να σημαίνει δίκαιη διαχείριση μεγάλων δεδομένων για το κοινό καλό; Πώς η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να βοηθήσει στη συμπερίληψη; Πώς οικοδομούνται κοινοί χώροι και χρόνοι; Τι βήματα πρέπει να γίνουν για να κατακτήσει η κοινωνία την τεχνολογική κυριαρχία (technological sovereignty)⁶; Τέτοια ερωτήματα θέτει ο διάλογος για τις εναλλακτικές/προοδευτικές τεχνολογίες.

Η αριστερά οφείλει να συζητάει ενδελεχώς γι' αυτά τα θέματα ώστε όχι μόνο να μπορεί να επιλέγει πλευρά στις σύνθετες μάχες που διεξάγονται αλλά και να προχωράει πέρα από την κριτική, να συμβάλλει με επεξεργασμένες προτάσεις τεχνολογικών λύσεων που προωθούν την χειραφέτηση των πολλών και παράλληλα να προβαίνει σε στρατηγικές συμμαχίες προς αυτήν την κατεύθυνση. Οφείλουμε πάντα να θυμόμαστε ότι το τεχνικό είναι πολιτικό, ότι υπάρχουν τεχνολογίες που με την ίδια τους την αρχιτεκτονική καλλιεργούν το μοίρασμα και ένα ανοικτό «εμείς», όπως η Wikipedia, και άλλες, όπως το Facebook, που, δυστυχώς, προωθούν το μίσος. Λογισμικό, υλισμικό, βάσεις δεδομένων, υποδομές, μπορούν να σχεδιαστούν για το κέρδος των λίγων ή για το κοινό καλό και υπάρχουν πολλοί φορείς, ομάδες και τεχνολογικές λύσεις, τόσο σε τοπικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, που κινούνται προς αυτή τη δεύτερη κατεύθυνση.

Η πύκνωση του πολιτικού χρονοχώρου σε παγκόσμιο επίπεδο εντείνει την ανάγκη προτάσεων και πειραματισμού αλλά και μακροχρόθεςμου στρατηγικού σχεδιασμού. Είναι χρήσιμο να ανατρέξουμε και να συνομιλήσουμε με διαφορετικές εμπειρίες και εγχειρήματα για να καταλάβουμε τα προτερήματα αλλά και τα λάθη και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν και αντιμετωπίζουν. Παράλληλα, είναι καίριο να

⁵ Αναλυτικά για το θέμα βλέπε Φρανθίσκο Σιέρρα (2020) και Χαβιέρ Μορένο (2020), αλλά και τα βίντεο από την εκδήλωση στο Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς

<https://poulantzas.gr/dimokratia-ke-symmetochi-stin-psifiaki-epochi-vinteo/>

⁶ Για παράδειγμα βλέπε <https://www.barcelona.cat/digitalstandards/manifesto/o.2/>

αναδειχθούν και να ενδυναμωθούν, υλικά και ηθικά, εγχειρήματα που προωθούν εναλλακτικές προοπτικές τεχνολογίας, ακόμα κι αν δεν προτείνονται για μαζική χρήση στην παρούσα φάση. Για παράδειγμα, ιδιαίτερα σημαντική θα ήταν η χρήση και/ή η οικονομική ενίσχυση εναλλακτικών (της Google) μηχανών αναζήτησης, ώστε να αποφύγουμε τον εθισμό της σκέψης μας στην προτεραιοποίηση του εμπορικού.

Ποια χαρακτηριστικά πρέπει να καλλιεργούν μέσα από την αρχιτεκτονική τους οι εναλλακτικές/προοδευτικές τεχνολογίες; Ένας από τους λόγους που εταιρικές πλατφόρμες όπως το Facebook αγκιστρώνουν τους «χρήστες» και τις «χρήστριες» είναι ότι, πέραν της τυποποίησης, των φραγμών και της απομύζησης των προσωπικών μας δεδομένων, προσφέρουν ευκολία στην επικοινωνία και τη διάδραση και δίνουν τη δυνατότητα δημιουργίας κοινοτήτων. Οι εναλλακτικές τεχνολογίες θα πρέπει να ενσωματώνουν ανάλογα χαρακτηριστικά αξιών χρήσης και να τα ενισχύουν περαιτέρω. Η αρχιτεκτονική τους θα πρέπει να είναι φιλική και να εκπαιδεύει στο διάλογο, στη συνεργασία, στη δημιουργία, στη συμπερίληψη, στη χειραφέτηση και στη συγκρότηση ανοικτών κοινοτήτων. Η συμμετοχή των «χρηστών/ριών» στην επιλογή και κατασκευή ενός εργαλείου, της μορφής του, της αρχιτεκτονικής του, θα ήταν το απώτερο ζητούμενο και γι' αυτό, εκτός των άλλων, πρέπει να χτίζουμε με ελεύθερο και ανοικτό λογισμικό και υλισμικό. Επιπλέον, οι εναλλακτικές/προοδευτικές τεχνολογίες που σχεδιάζουμε στο σήμερα θα πρέπει να κινούνται προς την κατεύθυνση μιας ολοκληρωμένης οικολογικής αντίληψης του κύκλου παραγωγής, ζωής και αχρηστίας προϊόντων και υποδομών, όπως θα τονιστεί στη συνέχεια.

Ενδεικτικοί άξονες δράσης

Οι τεχνοπολιτικές μάχες για ένα πιο δίκαιο κόσμο παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και ευρύτητα στόχων. Εδώ θα περιοριστώ να αναφέρω ενδεικτικά και αποσπασματικά τρεις άξονες που αφορούν προτάσεις ενίσχυσης πρακτικών και τεχνολογιών και κατεύθυνσης αγώνων. Οι συγκεκριμένοι άξονες συνδέονται ταυτόχρονα με κρίσιμες συγκρούσεις στον πόλεμο για τους ρυθμούς, τους χρόνους και τους χώρους, τον οποίο θεωρώ σημαντικό για να κατανοήσουμε την παρούσα περίοδο. Παράλληλα, συνάδουν με την παράδοση και τις πάγιες θέσεις της αριστεράς και προσφέρουν πολλές δυνατότητες διαθεματικών αγώνων και ευρύτερων συμμαχιών, αφορούν, με άλλα λόγια, πολλαπλά πολιτικά υποκείμενα. Τέλος, έχουν θετικό πρόσημο: πέρα από την αντίθεση, προτείνουν κάτι διαφορετικό, προτείνουν δημιουργία από κοινού.

α/ Μάχες για τον πλανήτη ως κοινό χώρο συνύπαρξης

Οι μάχες για την τεχνολογία είναι άμεσα συνυφασμένες με τις μάχες για τον πλανήτη ως κοινό χώρο συνύπαρξης. Το θέμα είναι εξαιρετικά σύνθετο, εδώ θα περιοριστώ σε κάποιες πολύ βασικές παρατηρήσεις. Οι τεχνολάτρες και τεχνολάτρισες

χαρακτηρίζουν ως «άυλες» πλήθος νέων τεχνολογιών αποκρύπτοντας την απαραίτητη ανθρώπινη εργασία αλλά και την ευρύτερη υλικότητά τους. Στο σχεδιασμό και την παραγωγή προϊόντων και υποδομών απουσιάζει μια ολοκληρωμένη οικολογική αντίληψη. Το θαύμα της Σίλικον Βάλει φαίνεται τόσο καθαρό, άυλο και όμορφο γιατί αποκρύπτονται τόσο οι ανάγκες σε ενέργεια και πρώτες ύλες όσο και οι πολύ βρώμικες και τελείως υλικές πίσω αυλές τοξικών απορριμμάτων που δημιουργεί στην Αφρική (βλέπε «ανακύκλωση» υπολογιστών). Βέβαια, τα τελευταία χρόνια, υπό την πίεση της κλιματικής κρίσης, των οικολογικών κινημάτων και της ανάγκης αποανάπτυξης, βασικές επιλογές των ελίτ που χαρακτήρισαν την εποχή της μαζικής παραγωγής προϊόντων στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα φαίνεται ότι μπαίνουν σε ευρεία αμφισβήτηση, όπως για παράδειγμα η ενσωματωμένη αχρήστευση προϊόντων ή αλλιώς προγραμματισμένη βραχυβιότητα. Η οικολογική διάσταση συγκρούεται ευθέως με το χρονοχώρο των αγορών και το κυνήγι του στιγμιαίου κέρδους.

Μια ολοκληρωμένη οικολογική αντίληψη της παραγωγής θα αποτελέσει πρόκληση για τις επόμενες γενιές αλλά πρέπει να αρχίσει να δοκιμάζεται τώρα. Η ανακύκλωση δεν αρκεί, υπάρχει ανάγκη για συγκρότηση δομών κυκλικής οικονομίας. Η σχεδίαση οποιουδήποτε προϊόντος οφείλει να λαμβάνει υπόψη το είδος και την ποσότητα εργασίας κι ενέργειας που χρειάζεται για να σχεδιαστεί και να παραχθεί, πόσο και πώς χρησιμοποιείται, τι ανάγκες ενέργειας και συντήρησης έχει, πού καταλήγει αφού σταματήσει να λειτουργεί κ.λπ. Οι μάχες ποικίλες και το εύρος ανάπτυξης δυνητικών εναλλακτικών τεχνολογιών μεγάλο: για τη διαλειτουργικότητα, για το σχεδιασμό και παραγωγή προϊόντων μεγάλης διάρκειας ζωής, για τη βιώσιμη κινητικότητα, για την καθιέρωση αποκεντρωμένων υποδομών ανανεώσιμων πηγών ενέργειας που θα διαχειρίζεται η τοπική κοινωνία. Ας σκεφτούμε την παραγωγή αλλά και την «ανα»-παραγωγή με διαφορετικό τρόπο, ας σκεφτούμε όλους τους κύκλους και τα δίκτυα που σχηματίζονται, τελικά ας σκεφτούμε άλλες χρονικότητες και άλλους ρυθμούς που θα καλλιεργούν και θα επιτρέπουν τη συνύπαρξη σε έναν κοινό πλανήτη με παρελθόν και μέλλον.

β/ Μάχες για την αύξηση συλλογικών χρονοχώρων (με μείωση του χρόνου έμμισθης εργασίας, για αρχή)

Η πολιτική, όπως και οι ανθρώπινες σχέσεις, απαιτούν χρόνους και χώρους για να αναπτυχθούν. Στην σύγχρονη αστική εντατικοποιημένη καθημερινότητα εργαζομένων (σε πληρωμένη ή απλήρωτη εργασία), ο συγχρονισμός των εξατομικευμένων προγραμμάτων για τη δημιουργία κοινών χρόνων και χώρων έχει καταστήσει εξαιρετικά σύνθετος. Οι συναντήσεις με άλλους/ες/α τείνουν να περιορίζονται καθώς αντιπροσωπεύουν έναν χρονοχώρο χαμηλής (μη-κερδοφόρας) ιεράρχησης. Η καθημερινότητα ως μηχανή, ακολουθώντας το προτεσταντικό δόγμα της προτεραιοποίησης της εργασίας, λειτουργεί αποτρεπτικά

για χρονοχώρους συγκρότησης συλλογικών (μη-εργασιακών) διαδικασιών.

Το πολιτικό χρειάζεται χρόνο και χώρο για διαπραγμάτευση και το ίδιο ισχύει για κάθε δραστηριότητα που απαιτεί συνεργασία, για κάθε πολιτική ή κινηματική ενέργεια, για κάθε συνάντηση μεταξύ ανθρώπων που προσπαθούν να φτιάξουν κάτι μαζί, από κοινού. Αν, για παράδειγμα, πιστεύουμε ότι η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και στην πολιτική πρέπει να αυξηθεί, οφείλουμε να παλέψουμε για περισσότερους κοινούς χρόνους και χώρους. Γι' αυτό εξάλλου είναι τόσο σημαντική η υπεράσπιση κοινών χρόνων διακοπών/αργιών/γιορτών (βλέπε κίνημα ενάντια στο κυριακάτικο άνοιγμα των καταστημάτων), παρά τους περιορισμούς συμπερίληψης που μπορεί να έχει.

Είναι κρίσιμο για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου της τεχνολογίας και της αυτοματοποίησης στις κοινωνίες μας και τις καθημερινότητές μας να στρέψουμε τη συζήτηση ξανά στο χρονοχώρο και τους ρυθμούς εργασίας. Οι νέες τεχνολογίες έχουν δώσει τη δυνατότητα περαιτέρω απορρύθμισης της εργασίας, τα όρια μεταξύ έμμισθης εργασίας και υπόλοιπης ζωής γίνονται δυσδιάκριτα και όπως επισημαίνει η Ούρσουλα Χιούζ έχουν δημιουργηθεί νέες μορφές απλήρωτης εργασίας που συνδέονται με την κατανάλωση και τη συν-ανάπτυξη προϊόντων και υπηρεσιών (Huws 2019). Για παράδειγμα, στις πλατφόρμες e-banking μέρος της εργασίας που παλαιότερα έκανε ένας/μία υπάλληλος τώρα μεταφέρεται στην πελάτισσα/πελάτη.

Πέρα από τους αγώνες για τη θεσμοθέτηση ρυθμίσεων υπέρ των νέων κατηγοριών ελαστικών εργαζομένων και των δικαιωμάτων τους, οφείλουμε να προχωρήσουμε παραπέρα και να προτάξουμε το αίτημα για μείωση του χρόνου εργασίας χωρίς μειώσεις μισθών (Srnicek, Williams 2015). Με άλλα λόγια, η αριστερά οφείλει να βγει επιθετικά, αμφισβητώντας τον ίδιο τον πυρήνα του κυρίαρχου συστήματος για να ενδυναμώσει εναλλακτικές αξίες. Η μείωση του χρόνου έμμισθης εργασίας είναι η μόνη δυνατή απάντηση στις νεοφιλελεύθερες κραυγές για τα εκατομμύρια των θέσεων που θα χαθούν λόγω αυτοματοποίησης και την ανάγκη διαρκούς αναβάθμισης των εργαζομένων ώστε να μην τις χάσουν. Η μείωση ωρών/ημερών εργασίας μπορεί να βοηθήσει, μεταξύ άλλων, τόσο στο πιο δίκαιο μοίρασμα της φροντίδας όσο και σε ένα πιο θετικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα (De Spiegelaere, Piasna 2017). Μακροπρόθεσμα μπορούμε να βάλουμε στόχο την καθιέρωση ενός καθολικού βασικού εισοδήματος – και προφανώς όχι την νεοφιλελεύθερη εκδοχή που αντικαθιστά τις παροχές του κράτους πρόνοιας και βασίζεται στην ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης και των υπηρεσιών υγείας.

γ/ Μάχες για την οικοδόμηση της γνώσης ως κοινού

Μέρος της μάχης για δημιουργία χώρων και χρόνων συλλογικών διαδικασιών είναι και οι μάχες για τη γνώση. Αν ο νεοφιλελευθερισμός περιφράσσει κοινά ολοένα και

περισσότερο, μήπως, πέρα από τους σημαντικούς αγώνες ενάντια σε διαφόρων ειδών ιδιωτικοποιήσεις, πρέπει να στοχεύσουμε σε αγαθά που μπορούν πιο εύκολα να κοινωνικοποιηθούν, δηλαδή σε αυτά που είναι πιο εύκολο να μοιραστούν; Ιδιαίτερα αισιόδοξο σημάδι είναι ο εκδημοκρατισμός της πρόσβασης στη γνώση που έχουμε καταφέρει ως παγκόσμια κοινωνία –με συμβατούς και ασύμβατους με το ισχύον νομικό σύστημα τρόπους. Σε αυτό το πεδίο, η αριστερά διαθέτει συγκριτικό πλεονέκτημα καθώς έχει μακρά ιστορία και παράδοση στη διάδοση και το μοίρασμα της γνώσης. Εξάλλου, αυτές οι διαδικασίες ενδυναμώνουν τις πρακτικές του κοινωνείν και καλλιεργούν μια κοινή κουλτούρα αλληλεγγύης και συνεργατισμού που αποτελούσαν ανέκαθεν βασικές της αξίες.

Η ανταλλαγή εμπειριών και η διάχυση της γνώσης στις οποίες γινόμαστε μάρτυρες σήμερα αποτελούν πραγματική επανάσταση αλλά και πεδίο σκληρών μαχών. Μία από τις κρίσιμες συγκρούσεις που διεξάγεται αφορά, από τη μια πλευρά, τους περιορισμούς που επιβάλλονται στην (πρόσβαση στη) γνώση, κυρίως μέσω των πνευματικών δικαιωμάτων, και, από την άλλη, τις πρακτικές οικοδόμησης μιας κουλτούρας ανοικτής πρόσβασης στη γνώση για όλες/ους/α. Η ολοένα και μεγαλύτερη αυστηροποίηση ενός παγκόσμιου νομικού συστήματος που αφήνει ελάχιστα περιθώρια στο ανοιχτό μοίρασμα της γνώσης⁷ συγκρούεται με εναλλακτικές τεχνολογίες και πρακτικές ανοικτότητας και ελεύθερου μοιράσματος. Για παράδειγμα, η ψηφιακή Βιβλιοθήκη Genesis και άλλα αντίστοιχα εγχειρήματα, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, έχουν συμβάλει στη μείωση των ανισοτήτων ως προς την πρόσβαση στη γνώση για τις/τους πολίτες του παγκόσμιου Νότου (Karaganis 2018).

Η συζήτηση για τα πνευματικά δικαιώματα είναι μεγάλη και σύνθετη αλλά οφείλει να έχει αριστερό πρόσημο. Σε μεσοπρόθεσμο επίπεδο, με γνώμονα το κοινό καλό αλλά αναγνωρίζοντας και τις ανάγκες των δημιουργών, θα μπορούσαν να διερευνηθούν τρόποι ανοικτής πρόσβασης σε κάποια έργα· αυτό ιδανικά θα μπορούσε να γίνει μέσα από συλλογικές διαδικασίες, δηλαδή μέσω των ίδιων των ενώσεων των δημιουργών. Θεωρώ ότι πολλοί/ές συγγραφείς θα πρόσφεραν κάτι από το έργο τους ανοικτά ως κοινό κτήμα (public domain) ή με άδεια χρήσης για μη εμπορικούς σκοπούς (πχ. CC BY-NC). Νομίζω ότι όσες και όσοι διαβάζετε αυτές τις γραμμές θα χαρίζατε απλόχερα ένα κείμενό σας στην παγκόσμια κοινότητα. Μελλοντικά θα μπορούσε να θεσμοθετηθεί το μοίρασμα ως απαραίτητη προϋπόθεση για κατοχύρωση πνευματικών δικαιωμάτων.

Υπάρχει πληθώρα από εγχειρήματα που κινούνται προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης της γνώσης ως κοινού αλλά και άπειρες δυνατότητες περαιτέρω δημιουργίας εναλλακτικών/προοδευτικών τεχνολογιών. Όρεξη να έχουμε να

⁷ Να σημειωθεί ότι, για παράδειγμα, οι εξαιρέσεις που ισχύουν για εκπαιδευτικούς λόγους στην Ευρώπη δεν έχουν επεκταθεί σε χώρες του «τρίτου κόσμου» με ευθύνη και της ΕΕ.

επινοούμε σε διαφορετικές κλίμακες κι επίπεδα. Για παράδειγμα, η Wikipedia αφορά μια συλλογική διαδικασία συγκέντρωσης-μοιράσματος γνώσης με σχεδόν παγκόσμια επιρροή που πάντα θα χρειάζεται την ατομική/συλλογική μας συνεισφορά. Πόσες/οι από εμάς έχουμε μοιραστεί τις τυχόν γνώσεις μας για ζητήματα που έχουμε μελετήσει; Πόσες/οι από εμάς έχουμε προσπαθήσει να αναδείξουμε πτυχές της κρυφής ιστορίας των πολλαπλών πολιτικών υποκειμένων και της χειραφέτησης; Σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο θα βοηθούσε περισσότερος συντονισμός μεταξύ εναλλακτικών εγχειρημάτων, εργαλείων, πλατφορμών, μεταξύ άλλων, για να είναι όλη αυτή η προσπάθεια φιλική προς τους αποδέκτες/ριες και για να γίνει πιο εφικτή η πρόσβαση στην τεράστιο πλούτο γνώσεων που κυκλοφορεί στον ψηφιακό κόσμο. Η γνώση ως κοινό θα μπορούσε να ισχυροποιηθεί με τον σχεδιασμό μιας μηχανής αναζήτησης που θα προτεραιοποιεί τα αρχεία που είναι ανοικτά κι ελεύθερα⁸, με πύλες σε ταξινομημένα αποθετήρια, με διασυνδεδεμένες ανοικτές ψηφιακές βιβλιοθήκες με κείμενα, μαθήματα και υλικά. Μακροπρόθεσμα θα μπορούσαμε να φανταστούμε πώς θα ήταν ένα πραγματικά ανοικτό ψηφιακό πανεπιστήμιο του μέλλοντος. Οι ανάγκες είναι μεγάλες όπως και το εύρος της φαντασίας μας.

Η ενίσχυση εναλλακτικών/ προοδευτικών τεχνολογιών έχει στόχο τη σταδιακή οικοδόμηση ενός εναλλακτικού παραδείγματος για την τεχνολογία, αλλά και την ενδυνάμωση εναλλακτικών αξιών χρόνου και χώρου. Υπό καθεστώς πύκνωσης του πολιτικού χρονοχώρου σε παγκόσμιο επίπεδο, το μέλλον είναι ήδη εδώ και οφείλουμε να δράσουμε τώρα. Η στρατηγική κι ο σχεδιασμός πρέπει να στηρίζονται τόσο σε βραχυπρόθεσμους και μεσοπρόθεσμους όσο και σε μακροπρόθεσμους στόχους. Τα βήματα και οι επιλογές που θα κάνουμε στο σήμερα θα καθορίσουν το μέλλον. Ας δημιουργήσουμε, λοιπόν, ένα όραμα που να μπορεί να εμπνέει όντας γειωμένο σε χώρους, ανθρώπους και ανοικτές κοινότητες.

⁸ Η οργάνωση Creative Commons έχει σχεδιάσει μια μηχανή αναζήτησης για εύρεση αρχείων (προς το παρόν μόνο εικόνες) που έχουν άδεια κοινού κτήματος ή ανοικτή για επανάχρηση, βλέπε: <https://search.creativecommons.org/>

ΥΓ. Το παραπάνω κείμενο γράφτηκε πριν την εποχή του κορωνοϊού, οπότε ας μου επιτραπεί ένα υστερόγραφο με κάποιες πρώτες παρατηρήσεις.

Ζούμε μια νέα πύκνωση του πολιτικού χρονοχώρου στην Ελλάδα και τον κόσμο; Θα απαντούσα σίγουρα καταφατικά καθώς οι αλλαγές που έχουν επέλθει (και θα επέλθουν) στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο είναι ραγδαίες. Μένει να δούμε τι θα γίνει το επόμενο διάστημα και πώς τόσο το πολιτικό σύστημα όσο και η κοινωνία θα ανταποκριθούν στις προκλήσεις που τίθενται. Βέβαια, σε επίπεδο καθημερινότητας υπάρχει μια υποβόσκουσα αντίφαση μεταξύ της έντασης της πύκνωσης και του επιβεβλημένου «κοινωνικού απομονωτισμού». Σε μια πρώτη ανάγνωση ο καθημερινός χρόνος πιθανώς διαστέλλεται ενώ ο χώρος συστέλλεται. Όμως η τοπική και παγκόσμια συνδεσιμότητα, η επικοινωνία κι η ανταλλαγή πληροφοριών και απόψεων διευρύνει το χώρο, ακόμα κι αυτόν τον περιορισμένο χώρο του σπιτιού, αλλάζει συλλογικές κι ατομικές προτεραιότητες και ωθεί στον αναστοχασμό, όπως γράφει κι ένας φίλος.

Απ' όσο μπορώ να σκεφτώ, ζούμε/θα ζήσουμε μια καθημερινότητα που δεν έχει αντίστοιχο στην ανθρώπινη ιστορία ως προς το εύρος της υποχρεωτικής απομόνωσης ατόμων και πληθυσμών σε όλο τον κόσμο. Ακόμα και σε περιόδους πολέμου, οι άνθρωποι συναντιόντουσαν κι έπαιρναν δύναμη από αυτές τις συναντήσεις, δύναμη για να επιβιώσουν, να αντισταθούν, να αγωνιστούν. Τώρα η ενσώματη συνάντηση με άλλους παρουσιάζει κινδύνους για τη δημόσια υγεία. Από την άλλη, έχουμε ένα βασικό πλεονέκτημα: παλιές και νέες τεχνολογίες, σταθερά και κινητά τηλέφωνα, το διαδίκτυο, οι βιντεοκλήσεις, τα κοινωνικά δίκτυα, εξασφαλίζουν επικοινωνία και πληροφόρηση που θα ήταν αδύνατη σε παλαιότερες εποχές. Αυτή η δυνατότητα επαφής και επικοινωνίας μας σώζει από τα τάρταρα του ατομικισμού και αποτελεί στις παρούσες συνθήκες μια βασική δίοδο για να ενδυναμώσουμε το συλλογικό και να αγωνιστούμε με κάθε τρόπο για το κοινό καλό.

Η τεχνολογία μπορεί να βοηθάει ποικιλοτρόπως σε αυτήν την πρωτόγνωρη καθημερινότητα, όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε κρίσιμα ερωτήματα που τίθενται σε ζητήματα όπως ο έλεγχος, η επιτήρηση, η ιδιωτικότητα, η ασφάλεια. Όπως αναλύθηκε διεξοδικά προηγουμένως, κάποιες τεχνολογίες είναι σαφώς καλύτερες από κάποιες άλλες. Για παράδειγμα, στην εκπαίδευση, (αυτο)προτάθηκαν γνωστές εταιρικές πλατφόρμες και εργαλεία, συγκεκριμένα της Google και της Microsoft, χωρίς καν αξιολόγηση των πιθανών κινδύνων ασφαλείας για προσωπικά και ευαίσθητα δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση η χρήση τέτοιων εργαλείων θα έχει ως αποτέλεσμα ένας τεράστιος και πολύτιμος όγκος δεδομένων που θα αφορά τα πιο νεανικά και δυναμικά κομμάτια της κοινωνίας να γίνει κτήμα των γνωστών τεχνολογικών κολοσσών με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει για τις μελλοντικές δυνατότητες χειραγώγησής τους. Αυτή η μάχη, την οποία η αριστερά φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να αγνοεί, δίνεται αυτές τις στιγμές που μιλάμε και δείχνει τη

σημασία της ανάπτυξης και υποστήριξης αυτόνομων εθνικών/τοπικών ανθεκτικών δημόσιων υποδομών.

Στο πεδίο της εργασίας οι αλλαγές φαίνονται καταγιστικές και βέβαια μένει να δούμε πώς θα αναδιαρθρωθεί η αγορά εργασίας και η παγκόσμια οικονομία μετά την πανδημία καθώς και τα πεδία αγώνων που ανοίγουν σε αυτή την κατεύθυνση. Σε σχέση με την τεχνολογία, για παράδειγμα η απομακρυσμένη πρόσβαση και η εργασία από το σπίτι, μεταξύ άλλων, μεταθέτει κόστη στην/στον/στο εργαζόμενη/ο και πιθανώς δημιουργεί κενά ασφαλείας. Το βασικό ερώτημα που προκύπτει είναι το κατά πόσον η ευρύτερη ελαστικοποίηση των συνθηκών και ωραρίων εργασίας καθώς και των δικαιωμάτων των εργαζομένων θα εδραιωθεί και άρα θα παραμείνει και μετά την πανδημία. Αυτό θα αποτελέσει πεδίο σκληρών αγώνων στο άμεσο μέλλον και αφορά μία σημαντική τεχνοπολιτική σύγκρουση που πρέπει να αντιμετωπίσουμε.

Επιπλέον, μαζί με τον αγώνα ενάντια στην πανδημία και για την προστασία της ανθρώπινης ζωής, μια παράλληλη τεχνοπολιτική μάχη θα δοθεί ως προς την πρόσβαση σε θεραπεία και ως προς το κόστος ενός μελλοντικού εμβολίου· αν ακολουθηθεί ο νόμος της αγοράς, τα αποτελέσματα θα είναι τραγικά και, βέβαια, τα περιθώρια κερδοσκοπίας για τις φαρμακευτικές εταιρείες ασύλληπτα. Το δημόσιο και η κοινωνία δεν γίνεται να προσφέρουν για άλλη μια φορά τα περισσότερα, σε πόρους, δεδομένα και κλινικές μελέτες, χωρίς εχέγγυα που θα εξασφαλίζουν την δίκαιη πρόσβαση στα φάρμακα και στα εμβόλια, για όλους, όλες και όλα, χωρίς εξαιρέσεις. (Βιο)τεχνολογία για την αγορά και την κερδοσκοπία ενάντια στη (βιο)τεχνολογία για το κοινό καλό: η μάχη σε σχέση με τον κορωνοϊό θα είναι σκληρή, τόσο γεωπολιτικά, όσο και οικονομικά και πολιτικά, και θα είναι καθοριστική για το μέλλον.

Θα κλείσω με μία νότα αισιοδοξίας: Η κατάσταση που αντιμετωπίζουμε ξαναθυμίζει στον δυτικό κόσμο με ένα τραγικό τρόπο ότι τα σώματα είναι ευάλωτα και χρειάζονται φροντίδα, συλλογική/ δημόσια, ότι ο πλανήτης δεν μπορεί παρά να αποτελεί έναν κοινό χώρο συνύπαρξης κι ότι η αλληλεγγύη αλλά και η οικοδόμηση του συλλογικού/κοινού αποτελούν το μόνο δρόμο επιβίωσης για την ανθρωπότητα και όλο το οικοσύστημα. Είναι στο χέρι μας να ξανασκεφτούμε το ρόλο της τεχνολογίας, ποιες τεχνολογίες, για ποιους/ες/α, και να δράσουμε στρατηγικά προς αυτήν την κατεύθυνση.

19/03/2020

Ενδεικτική βιβλιογραφία και αναφορές

[Πρόσβαση στις ηλεκτρονικές πηγές: 15/02/2020]

Adam, Barbara (1995), *Timewatch: The social analysis of time*, Polity Press, Κέιμπριτζ.

Βαϊτου, Ντίνα, Χατζημιχάλης, Κωστής (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Νήσος, Αθήνα.

Βαρβαρούσης, Άγγελος, Καλλής, Γιώργος (2020), *Έρευνα σε αλληλέγγυες και συνεργατικές πρακτικές στην Ελλάδα (2016-2017)*, Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ, Θεσσαλονίκη (υπό δημοσίευση).

Berlinguer, Marco (2020), Commons, markets and public policy: Free and Open Source Software as a laboratory for the information paradigm, Transform! Europe, Βρυξέλλες, https://www.transform-network.net/fileadmin/user_upload/2020-01-commons_3.pdf

Creative Commons, CC Search, <https://search.creativecommons.org/>

Criado Pérez, Caroline (2019), *Αόρατες γυναίκες: Προκαταλήψεις και διακρίσεις σε έναν κόσμο για άνδρες [Invisible women: Data bias in a world designed for men]*, μτφρ. Κ. Γουλέτη, Β. Μήσιου, Μεταίχμιο, Αθήνα.

De Spiegelaere, Stan, Piasna, Agnieszka (2017), *The why and how of working time reduction*, European Trade Union Institute (ETUI), Βρυξέλλες, <https://www.etui.org/Publications2/Guides/The-why-and-how-of-working-time-reduction>

Eubanks, Virginia (2018), *Automating inequality: How high-tech tools profile, police and punish the poor*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη.

Federici, Silvia (2011), *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα: Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Ίρ. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, Λ. Χασιώτης, Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη.

Harvey, David (2009), *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας: Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*, μτφρ. Ελ. Αστερίου, Μεταίχμιο, Αθήνα.

Huws, Ursula (2019), *Labour in contemporary capitalism: What next?*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο.

Jaidopulu Vrijeja, María (2019), «Aspectos del movimiento de lo político: Reflexiones desde un tiempo-espacio de densificación política», στο Mária Millán (επιμ.) *Prefiguraciones de lo político*, UNAM-Lirio, Μεξικό, 2019, σσ. 241-274.

Karaganis, Joe (2018), *Shadow Libraries. Access to knowledge in global higher education*, MIT Press - International Development Research Centre, Κέιμπριτζ, <https://mitpress.mit.edu/books/shadow-libraries>

Manifesto in favour of technological sovereignty and digital rights for cities (2019), Βαρκελώνη, <https://www.barcelona.cat/digitalstandards/manifesto/o.2/>

Massey, Doreen (2009), *Για το χώρο*, μτφρ. Ι. Μπιμπίλη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Μορένο Γκάλβεθ, Χαβιέρ (2020), Ψηφιακή δημοκρατία και συμμετοχή πολιτών: Νέα δικαιώματα της ψηφιακής πολιτεότητας, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Transform! Europe (υπό ανάρτηση).

Σιέρρα Καμπαγιέρο, Φρανθίσκο (2020), Η επιστροφή στην Αθήνα: Συμμετοχική δημοκρατία και ψηφιακή κουλτούρα, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Transform! Europe (υπό ανάρτηση).

Σμυρναίος, Νίκος (2018), *Το ολιγοπώλιο του διαδικτύου. Πώς οι Google, Apple, Facebook, Amazon και Microsoft πήραν τον έλεγχο της ψηφιακής μας ζωής*, μτφρ. Ελ. Σταματάκη, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις - Advanced Media Institute, Αθήνα.

Social credit system, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Social_Credit_System

Srnicek, Nick, Williams, Alex (2015), *Inventing the future: Postcapitalism and a world without work*, Verso, Λονδίνο.

Τόμσον, Ε. Π. (2008) *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφρ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη.

Τύμπας, Τέλης, Μεργούπη-Σαβαϊδου, Ειρήνη (επιμ.) (2015), *Ιστορίες της τεχνολογίας του εικοστού αιώνα. Ηλεκτρικά αυτοκίνητα, ξύλινα αεροπλάνα, γαλλικοί αντιδραστήρες, γυναίκες υπολογιστές*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Vaidyanathan, Siva (2018), *Anti-Social Media: How Facebook disconnects us and undermines democracy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.

Wajcman, Judy (2015), *Pressed for time: The acceleration of life in digital capitalism*, University of Chicago Press, Σικάγο.

Wajcman, Judy (2019), «The digital architecture of time management», *Science, Technology & Human Values*, τ. 44/2, σσ. 315-337.

Weber, Max (2006), *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Μ.Γ. Κυπραίος, Gutenberg, Αθήνα.

Φρέιζερ, Νάνσι (2017), *Κρίση της φροντίδας; Για τις αντιφάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού στο επίπεδο της κοινωνικής αναπαραγωγής*, μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Νήσος - Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς - Transform! Europe, Αθήνα.

Χαϊδοπούλου Βρυχέα, Μαρία (2013), *Για τη σημασία της καθημερινότητας*, Νήσος, Αθήνα.

Χατζημιχάλης, Κωστής (2018), *Τοπία της κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.